

মহাকবি ভবভূতির
উত্তররামচরিতম্

ডঃ শ্যামাপদ ভট্টাচার্য,
অতিথি অধ্যাপক, রবীন্দ্রভারতী বিশ্ববিদ্যালয়,
প্রাক্তন রীডার ও সংস্কৃত বিভাগীয় প্রধান,
বিবেকানন্দ কলেজ, ঠাকুরপুর, কলকাতা-৬১

সংস্কৃত বুক ডিপো

২৮/১, বিধান সরণী ★ কলকাতা-৭০০ ০০৬

ଭୂମିବଳ

କବି ପରିଚିତି ଓ କାଳ

‘ଭୂମୈବ ସୁଖମ୍’, ‘କୌପିନବନ୍ତଃ ଖଲୁ ଭାଗ୍ୟବନ୍ତଃ’, ‘ବ୍ରଙ୍ଗ ସତ୍ୟ ଜଗନ୍ମିଥ୍ୟା’, ‘ତ୍ୟାଗେନ ଭୁଷ୍ଣୀଥାଃ’—ଏই ଉଦାର ଦାଶନିକ ଚିନ୍ତାଯ ନିମଗ୍ନ ଭାରତବାସୀରା ଇହକାଳ ଓ ଇହଜଗଂତକେ ଯେଥାନେ ଅବଜ୍ଞା କରତେ ଶିଖେଛେ ସେକ୍ଷେତ୍ରେ ସ୍ଵାଭାବିକଭାବେଇ କାଳଶ୍ରୋତର ଅତଳେ ତଳିଯେ ଗେହେ ଅଧିକାଂଶ ସଂକ୍ଷତ କବିଦେର ଜୀବନଚରିତ । ତବେ ଏକ୍ଷେତ୍ରେ ଆମାଦେର ସୌଭାଗ୍ୟ ଏହି ଯେ ବାଣଭଟ୍ଟେର ମତ ମହାକବି ଭବଭୂତିଓ ଜୀବନବୃତ୍ତେର କିଛୁ ଚିହ୍ନ କାଳଶ୍ରୋତର ଓପର ଭାସିଯେ ଦିଯେଛେନ । ସେ ଚିହ୍ନପଥେର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରେ ପଣ୍ଡିତେରା ତାଁର ସମ୍ପର୍କେ ବହୁ ବିଦ୍ୱତ୍ ଆଲୋଚନା କରେଛେନ ।

ଭବଭୂତି ତାଁର ‘ମହାବୀର-ଚରିତ’ ନାଟକେ କିଛୁ ବିନ୍ଦୁତଭାବେ, ‘ମାଲତୀମାଧ୍ୱ’ ପ୍ରକରଣେ କିଛୁ ଅଂଶ ବାଦ ଦିଯେ, ଏବଂ ‘ଉତ୍ତରରାମଚରିତ’ ନାଟକେ ଅତି ସାମାନ୍ୟ ସ୍ଵବଂଶେର ଓ ନିଜେର ସମ୍ପର୍କେ ଯେ ପରିଚଯ ଦିଯେଛେନ ତା ଥେକେ ଜାନା ଯାଯା :

ଦକ୍ଷିଣାପଥେ ବିଦର୍ଭ ଦେଶେ ପଦ୍ମପୁର ନାମେ ଏକ ନଗର । ସେଥାନେ ତୈତ୍ତିରୀଯ ଶାଖାର କଶ୍ୟପଗୋତ୍ରୀୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବେଦଜ୍ଞ ବ୍ରାହ୍ମଣଦେର ବାସ । ତାଁରା ପଂକ୍ତିପାବନ ପଦ୍ମାମ୍ବିର ଉପାସକ । ଚାନ୍ଦ୍ରାୟଣାଦି ବ୍ରତେର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରେନ, ସୋମଯାଗେ ସୋମରସ ପାନ କରେନ ଏବଂ ଉଚ୍ଚବଂଶେର ପ୍ରତୀକ ଉଦୁସ୍ତର ଉପାଧି ଧାରଣ କରେନ । ଏରକମ ପ୍ରଥ୍ୟାତ ବେଦବିଦ୍ ବଂଶେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରେନ ପୂଜନୀୟ ସ୍ଵନାମଧନ୍ୟ ମହାକବି ଭଟ୍ଟଗୋପାଳ । ତିନି ବାଜପେୟ ଯଜ୍ଞେର ଅଧିକାରୀ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରେନ, ସେଇ ଭଟ୍ଟଗୋପାଲେର ପଦ୍ମମ ପୌତ୍ର ଏବଂ ନିର୍ମଳ ଯଶେର ଅଧିକାରୀ ନୀଳକଟ୍ଟେର ଓରସେ ଓ ଜାତୁକଣୀର ଗର୍ଭେ ଭବଭୂତିର ଜନ୍ମ । ତିନି ଛିଲେ ବ୍ୟାକରଣ, ମୀମାଂସା ଏବଂ ନ୍ୟାଯଶାସ୍ତ୍ର ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୁପଣ୍ଡିତ (ପଦ୍ମବାକ୍ୟପ୍ରମାଣଙ୍ଗ୍ଞଃ), ଏହାଡା ବେଦ, ଉପନିଷତ୍, ସାଂଖ୍ୟ ଏବଂ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରର ତିନି ନିଷ୍ଠାର ସଙ୍ଗେ ଅଧ୍ୟୟନ କରେନ । ତାର ଗୁରୁ ହଲେନ ପ୍ରଥ୍ୟାତ ଯୋଗିଶ୍ରେଷ୍ଠ ସାର୍ଥକନାମା ଜ୍ଞାନନିଧି ।

୧. ଅନ୍ତି ଦକ୍ଷିଣାପଥେ ପଦ୍ମପୁରଃ ନାମ ନଗରମ୍ । ତତ୍ର କେଚିତ୍ତୈତ୍ତିରୀଯାଃ କଶ୍ୟପାଶ୍ଚରଣଗୁରବଃ ପଂକ୍ତିପାବନାଃ ପଦ୍ମାମ୍ବୟୋ ଧୂତବ୍ରତାଃ ସୋମପୀଥିନ ଉଦୁସ୍ତରନାମାନୋ ବ୍ରଙ୍ଗବାଦିନଃ ପ୍ରତିବସନ୍ତି । ତଦାମୁଦ୍ୟାୟଣସ୍ୟ ତତ୍ତ୍ଵବତୋ ବାଜପେୟାଜିନୋ ମହାକବେଃ ପଦ୍ମମଃ ସୁଗୃହୀତନାମୋ ଭଟ୍ଟଗୋପାଲସ ପୌତ୍ରଃ ପବିତ୍ରକାରୀତେନୀଲକଟ୍ଟସ୍ୟାତ୍ସମ୍ଭବଃ ଶ୍ରୀକଟ୍ଟପଦଲାଙ୍ଘନଃ ପଦ୍ମବାକ୍ୟପ୍ରମାଣଙ୍ଗ୍ଞୋ ଭବଭୂତିର୍ନାମ ଜାତୁକଣୀପୁତ୍ରଃ..... ଯଥାର୍ଥନାମା ଭଗବାନ୍ ଯସ୍ ଜ୍ଞାନନିଧିଷ୍ଟରଃ ।—ପ୍ରଭାବନା, ମହାବୀରଚରିତ ।

■ উত্তর রামচরিতম্

২

ভবতৃতি ছিলেন পাণ্ডিত্যাভিমানী। ‘মহাবীরচরিতে’ কবি গবস্ফীত কঠে
বলেছেন—‘বশ্যবাচঃ কবেঃ কাব্যম্’—উত্তর রামচরিতে আরও উদ্বীপ্ত কঠে
উচ্চারণ করলেন—‘যং ব্রাহ্মণমিযং দেবী বাগ্বশ্যেবাধ্বর্তত’। এই ব্রাহ্মণ কবির
সদা বশে থাকেন বাগ্দেবী। মহাকবি কালিদাস যেখানে বিনয়নশ্র বচনে বলেন—

‘মন্দঃ কবিযশঃপ্রার্থী গমিষ্যাম্যপহাস্যতাম্।

প্রাংশুলভ্যে ফলে লোভাদুদ্বাহুরিব বামনঃ।’—রঘুবংশ।

কিংবা বলেন—

‘কু সূর্যপ্রভবো বংশঃ কু চাঙ্গবিষয়া মতিঃ।

তিতীষ্মু দুষ্টরং মোহাদুডুপেনাস্মি সাগরম্।’—রঘুবংশ।

সেখানে ভবতৃতির এই দাণ্ডিক উক্তির প্রতি হয়ত তাঁর প্রগাঢ় শাস্ত্রজ্ঞান ও
বেদজ্ঞ উচ্চবংশে জন্মগ্রহণই কারণ।